

संस्कृती संपन्न, भावनिक आणि नैतिक उत्सव - दीपावली

महाराष्ट्राचे लाडके साहित्यिक पु. ल. देशपांडे एकदा म्हणाले होते, “एकवेळ देवाचा उलगडा होईल, परंतु माणूस समजाणे फार अवघड आहे!” खरोखर जगातल्या अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी, समाजशास्त्रज्ञांनी ‘माणूस’ या प्राण्याच्या अनेक व्याख्या केल्या आहेत, तरीही ‘तो’ मात्र दशांगुळे उरलेलाच आहे. याच वाक्यात ‘माणूस हा एक प्राणी आहे’, ही व्याख्या येऊन गेली. पण समाजशास्त्रज्ञ त्यात आणखी एका शब्दाची भर घालतात. ‘मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे.’ पण मनुष्याखेरीज गटाने राहणारे प्राणी आहेत. उदा. हत्ती, माकडे, हरणे वर्गैरे. मग त्यांच्यात आणि माणसात काय फरक आहे बरं? मोळा फरक म्हणजे आदिम अवस्थेपासून त्या प्राण्यांच्या कळपात लक्षणीय अशी काहीच प्रगती झालेली दिसत नाही. उलट आदिवासी अवस्थेत राहणारा माणूस आज प्रगतीची भरारी मारताना दिसतो आहे. तुम्ही म्हणाल, “अहो, हे होणारच ! माणसाला बुद्धिचं केवढं तरी दुर्मिळ वरदान मिळालेले आहे.” अगदी खरेच!

सृष्टीच्या रचनेकडे पाहता आपल्या विचारवंतांनी त्या रचनेची फार सुंदर विभागणी आपल्यापुढे ठेवलेली आहे. पहिला वर्ग आहे तो दगड, माती, डोंगर अशा स्थिर गोष्टींचा. दुसरा वर्ग आहे वनस्पतींचा. कारण वनस्पती वाढतात, सुकतात, मरतात. तिसरा वर्ग आहे तो मनुष्येतर प्राण्यांचा, म्हणजे अगदी अमिबापासून सिंहापर्यंत. कारण हे सर्व स्वेच्छेने हालचाल करतात. शिकार करतात. मर्यादित प्रमाणात भावना दर्शवितात. चौथा आणि शेवटचा वर्ग आहे तो मनुष्याचा. कारण या सर्वपिक्षा त्याच्याजवळ बुद्धि, भावना, प्रेरणा हे सर्व अधिकतम प्रमाणात आहे.

म्हणजे माणसाजवळ संपत्ती तर खूप झाली. अर्थात त्याच्या गरजा नुस्त्याच शारीरिक, बौद्धिक राहिल्या नाहीत तर मानसिक, भावनिक व त्याहीपुढे जाऊन सांस्कृतिक गरजाही माणसाला जाणवू लागल्या. या सांस्कृतिक गरजांमधूनच निरनिराळे सण, ब्रत, उत्सव यांची निर्मिती झाली.

माणूस जसा समाजशील म्हणवला जातो, तसाच तो उत्सवप्रियही म्हणवला जातो. कारण जगातला कोणताही समाज घ्या; प्रगत, अप्रगत, वन्य, पारंपारिक, आधुनिक; पण प्रत्येक समाज कोणते ना कोणते उत्सव, सण साजरे करतच असतो. भारतीय माणसाने तर सणांना संस्कृती, नाती, प्रेम भावना, सामाजिकता, नीती या सर्व मूल्यांमध्ये गुंफून घेतले आहे. त्यामुळे दुधात साखर, सुकामेवा, इलायची, केशर हे सर्व मिसळल्यावर त्याचे जसे मधुर अमृतपेय तयार होईल. तसे भारतीय सण मधुरीम होऊन गेले आहेत. त्यातला सर्वात मोठा अगदी राजा सण म्हणजे दीपावली!

दीपांचा उत्सव. दीप म्हणजे प्रकाश देणारा उत्सव. अंधाराचा नाश करणारा उत्सव.

डोळ्यांना दिसणाऱ्या अंधाराचा नाश दीप किंवा दिवा करतो. परंतु ज्ञानादीप अज्ञानाचा अंधार नाहिसा करतो. दीप, या अर्थी, ज्ञानाचे प्रतीक आहे म्हणून दीपावली हा ज्ञानाचा उत्सव आहे. अंधाराला घावरणारे लहान मूल, दिवा लावला की एकदम हसू लागते. प्रकाश हा आनंददायी आहे. म्हणून दीपावली हा आनंदाचा उत्सव आहे.

दीपावलीचे उत्वभरले चार दिवस - भारतीय महिन्यातील अश्विन महिन्याच्या १४ किंवा वद्य चतुर्दशी या तिथीलला अंगणातील म्हणजे घराच्या परिसरातील सर्व गोष्टी नाहीशा करून घर व परिसर स्वच्छ, सुंदर, सुशोभित करतात. भारतातील अगदी गरीब वस्तीतही राहणारे लोक घराची सफाई करतात, स्वतःच घराला रंग देतात. दारापुढे प्रसन्न रांगोळी काढतात.

यामुळे सण आणि स्वच्छता यांची सांगड घातली जाते. सामान्य लोकांमध्ये स्वच्छता, सौंदर्य, कला यांची जाणीव निर्माण होते. या अर्थाने दीपावली म्हणजे एक सामाजिक उत्सवही आहे असे लक्षात येते.

नरक चतुर्दशी या दिवशी भगवान श्रीकृष्णाने नरकासूर नावाचा राक्षस मारला, अशी महाभारत ग्रंथात कथा आहे. राक्षस म्हणजे वास्तविक माणसामाणसातील क्रूर आणि दुष्ट प्रवृत्ती होत. या प्रवृत्तीमुळे तो माणूस सहजपणे अनेक अघोरी कृत्ये करतो, आणि समाजाला त्राही भगवान करून सोडतो. त्याच्या या भयंकर जान्चातून एखादा सामर्थ्यशाली व गुणवान पुरुष समाजाला सोडवतो. अर्थात तो दिवस सामान्य जन विसरू शकत नाहीत. ते त्या दिवशी आनंदोत्सव साजरा करतात. तोच हा दिवस.

याशिवाय पापालाही अंत असतो, हे पाप करणाऱ्याने संदैव ध्यानी असू द्यावे असा संदेशही ही नरक चतुर्दशी देते. म्हणून दीपावली हा मंगल विचारांचा उत्सव !

अश्विन अमावस्या हा लक्ष्मीपूजनाचा दिवस. आजच्या या चंगळवादाच्या युगात धन, संपत्ती, ऐश्वर्य यांचे मानवी जीवनातील स्थान मुळीच सांगायला नको. मानवाला सर्व ऐहिक सुखे बहाल करणारी देवता म्हणजे लक्ष्मी. अर्थात तिचे पूजन आणि तिची जपणूक माणूस कसोशीने करणारच. परंतु वैभव देणाऱ्या या लक्ष्मीचे पूजन वर्षातून एकदाच श्रद्धेने करावे, तिच्याविषयीची उंदंड कृतज्ञता त्या दिवशी व्यक्त करावी. ‘अमावस्येच्या अंधारातही तू माझ्याजवळ राहून मला सहकार्य कर’, अशी तिला विनंती करावी हा लक्ष्मीपूजनाचा हेतू.

म्हणजे याठिकाणी दीपावली हा कृतज्ञेतेचा उत्सव ठरतो. कृतज्ञता ही माणसाजवळ असलेली किती सुंदर आणि पवित्र भावना आहे ! परंतु या लक्ष्मीच्या मागे धावण्यात आयुष्यातील प्रत्येक क्षण घालवून ऊर फोडून घेणारे लोक पाहिले तर ते कृतज्ञता तर जाऊ दे पण मौल्यवान मानवी जीवनाचीही नासाडी करत आहेत की काय असे वाटल्यावाचून राहात नाही.

बलिप्रतिपदा हा तिसरा दिवस. माणसाला मिळालेल्या बुद्धीच्या जोरावर तो जशी प्रगतीची शिखरे गाठतो, हजारे शोध लावतो, स्वतःचे जीवन आरामदायी, सुखदायी होण्यासाठी लाखो वस्तू निर्माण करतो, तशा त्याच्या इच्छा आकांक्षा अमर्याद बळावत जातात. संपत्तीबोरवरच कीर्ती आणि सत्ता यांच्या लोभापोटी तो पिसाट होतो. असाच एक सत्तापिपासू सम्राट म्हणजे राजा बळी. एक राजा म्हणून तो प्रजेला छळत नसला तरी त्याची पृथ्वी स्वामित्वाची लालसा हिटलरसारखीच होती. राक्षसी साम्राज्यवाद बळीलाही आंधळे बनवत होता. ब्रिटीशही त्याचे उपासक असल्याचे इतिहास आपल्याला सांगतो. अशा ह्या बळीला एका तेजस्वी वामनाने पराभूत केले आणि समाजाला त्याच्या अघोरी महत्वाकांक्षेपासून मुक्त केले. साहजिकच समाजाच्या दृष्टीने तो दिवस जळूण्याचा ठरला. समाजाने हा दिवस अत्यंत शुभ म्हणून स्मरणात ठेवला. तोच हा दिवस बलिप्रतिपदेचा दिवस ! वामनासारखे आपले पुरुष पराक्रमी आणि तेजस्वी असावेत म्हणून या दिवशी ख्रिया घरातील पुरुषांना आनंदाने ओवाळतात. पुरुषांना विक्रमी सन्मार्गाची दिशा दाखविणारा हा दिवस निश्चितच मंगल, शुभ आणि उत्तम संदेश देणारा आहे. म्हणून या ठिकाणी दीपावली हा पौरुषाचा उत्सव ठरतो !

अश्विन शुद्ध द्वितीया हा या उत्सवाचा चौथा आणि अखेरचा दिवस. हा दिवस बहिण-भावाचा. त्यातील सुंदर नात्याला आणि स्नेहशील भावनेला उजळून टाकणारा ! या दिवशी बहिण भावाला आपल्या धरी निमंत्रित करून त्याला सुंगंधी द्रव्याने मंगल स्नान घालते. नवी वस्त्रे लेवून बंधुराज रांगोळीने किंवा फुलांनी सुशोभित आसनावर बसतात. डोळ्यातील मायेची निरांजने लावून बहिण त्याला ओवाळते. स्नेहाची अक्षत त्याच्या डोक्यावर वाहाते. भाऊही दोघांमधील प्रेम घट करणारी सुपारी एखाद्या प्रेमळ

भेटीसह तिच्या ताम्हनात परत घालतो. नकळतपणे दोघेही एकमेकांच्या पाठीशी उभे असल्याचे व पुढेही राहणार असल्याचे दोघांनाही प्रकणनि जाणवते.

स्त्री-पुरुष नात्यात केवळ नर-मादी एवढाच जैविक संबंध नसून ते प्रेमळ बहिण-भाऊ, वत्सल माता-पुत्र, खंबीर मित्र-मैत्रीण, मायाळू पिता-कन्या अशा अनेक रंगांनी हे नाते नटलेले असते. संस्कृती संपन्न समाज हे सर्व रंग मोठ्या कौशल्याने जपतो व उत्साहाने साजरेही करतो. येथे दीपावली हा सांस्कृतिक, भावनिक आणि नैतिकही उत्सव होऊन समाजाला सर्व बाजूंनी संपन्न करणारा ठरतो.

व्यक्तीला आनंदी करणारा, कुटुंबाला एकत्र आणणारा, समाजाला उत्साह, तेज, पराक्रम देणारा, आणि सर्व देशाला सांस्कृतिक प्रकाशाने उजळून टाकणारा असा हा दीपावली नावाचा वेधक, आकर्षक उत्सव !

हा उत्सव तुम्हा-आम्हा सर्वांना ज्ञानदायी, आनंददायी जावो हीच मनःपूर्वक शुभेच्छा !

सौ. जयश्री नातू

मोबाईल : ९६५७०३२५२७

jayashrinatu@gmail.com